

A borostyánkő nyelvi képének alakulása az európai nyelvekben etimológiai adatok alapján

Abstract: Amber was a very important commodity even in ancient times. The amber trade has also stimulated the development of several regions and many cities with a long history owe their rise to it. The etymological study of the various names of amber in European languages not only does help to unlock a complex network of linguistic-cultural content related to its commerce, but the reconstruction of its LWV also shows its supposed origin, characteristic properties and potential uses.

Keywords: amber, amber road, etymology and LWV of amber

1. A borostyánkő ókori jelentősége

Értelmező szótáraink a borostyánkővet valaha létezett ókori fenyők sokmillió évvel ezelőtt képződött, megkövesedett gyantájaként, sárgás, ritkán barnás vagy más színű, néha áttetsző, jól megmunkálható féldrágakőként definiálják és megjegyzik, hogy dísz tárgyakat, ékszereket és használati tárgyakat készítenek belőle (MNYÉSZ 1978: 686, MÉK 2003: 146).

A fenti információk kiegészíthetők azzal, hogy a borostyán – mint a dísz tárgyak készítésének egyik alapvető fontosságú kelléke – már az ókorban igen fontos szerepet játszó árucikk volt, és a vele való kereskedés több térség fejlődésére is ösztönzőleg hatott. Tiberius császár uralkodása alatt épült ki az Észak-Európából a Földközi-tengerig vezető ókori kereskedelmi útvonal, a borostyánút (lat. *Via Sucinaria*), amely a Balti-tenger partjától indult, és a mai Lengyelország területének nagy részén keresztülhaladva (a Visztula vonalát követve), a csehországi Morva Kaput elhagyva, a Morva folyó mentén jutott a mai Ausztria területére, ahol *Carnuntum* mellett, a Dunán áthaladva jutott el *Scarbantia* (Sopron) és *Savaria* (Szombathely) érintésével az Adriai tengerig. A borostyánnal való kereskedés a Kr. u. első évszázadokban volt a legintenzívebb, vagyis abban az időszakban, amikor a Római Birodalom meghódította

Pannóniát. A borostyánút jelentősége akkora volt, hogy még a Római Birodalom bukása után is – nem túlzás azt állítani, hogy egészen a 20. század elejéig – a Közép-Európából az Adria felé irányuló kereskedelem az egykori borostyánút mentén bonyolódott.

A borostyán azonban nemcsak az ókori Rómában volt fontos árucikk, hanem a keleti szláv területeken és Bizáncban is. A svédek őseinek számító varégek is kereskedtek vele, a „varégektől a görögökhöz vezető út” (*путь из варяг в греку*), azaz a Balti-tengertől a Dnyeperen át Bizáncig vezető kereskedelmi útvonal másik elnevezése is „borostyánút”, és az óorosz állam székvárosa, Kijev szintén ennek az útvonalnak köszönhette létrejöttét, felemelkedését és gazdagodását (Soproni 2008: 141, 470). A borostyán – amelynek leggazdagabb lelőhelye a Balti-tenger partvidéke¹, és amellyel az emberek igen régóta, talán már az írott történelem előtti korban is kereskedtek – valószínűleg az időszámítás előtt is eljutott/eljuthatott a folyókon/folyók mentén haladó utakon messzi területekre: Görögországba, a Fekete-tengerhez és Egyiptomba. Megbecsültségét alátámasztja Homérosz is, aki szerint a borostyánt az arannyal, az ezüsttel és az elefántcsonttal tartották egyenértékűnek. A lengyelek képletesen ma is a Balti-tenger aranyának (*zloto Bałtyku*) nevezik, az ókori görögöknél azonban – a kő egy sajátos tulajdonságára utalva – *élektron* volt a neve.

Az ókori görögök a borostyánkövet hívták élektronnak, „világító kőnek”. Tudták, hogy ha megdörzsölik, a borostyán olyan erőt gerjeszt, amely magához vonz más tárgyakat, például a tollat. A miléthoszi Thálész erre mondta, hogy a borostyánnak „lelke” van. Élektrának, „Fényességesnek” hívták a görög mitológia két jeles alakját is. Az egyik, Atlasz lánya Zeusz kedvenc szeretője volt. A másik, Agamemnón és

¹ A világ borostyántermelésének igen nagy hányada Oroszországból származik, ezen belül is a Balti-tenger partján fekvő város, a mai Kalinyingrád (az egykori Königsberg) számít a leggazdagabb borostyán-lelőhelynek: „a város legnevezetesebb terméke a borostyán, mely a legkülönbözőbb intézmények és cégek nevében is szerepel, és múzeumot is szenteltek neki” (Soproni 2008: 155). Itt jegyezzük meg, hogy borostyánmúzeum Krakkó belvárosában is van.

Klütaimnésztra lánya, Oresztész húga, Aiszkülosz, Szophoklész és Euripidész tragédiáinak a szereplője.

A láthatatlan erőnek, amely magához húz és eltaszít, nem volt neve egészen addig, amíg William Gilbert, a „mágnesség atyja” *De Magnete* (1600) c. értekezésében el nem keresztelte elektromosságnak. [...] Végül 1891-ben, amikor a brit fizikusnak, J. D. Stoney-nak szüksége volt valami névre a negatív töltést hordozó legkisebb anyagrészcseke jelöléséhez, amely részecske a pozitív töltésű proton és a semleges neutron társaságában úgy kering az atommag körül, mintha a Szent-Péter-bazilikában egy tűhegy körül keringene, az elektron szót választotta” (Davies 2002: 131).

Míg a görögben a fentebb ismertetett *elektron* (ógör. *élektros*) (innen a lat. *élektrum* is) a latinban az id. Plinius (Kr. u. 23–79) nyomán a 'lé' jelentésű *sucus*-ból vagy *succus*-ból eredő, voltaképpen 'megdermedt lé' értelmű *sucinum* (Györkösy 1984: 534) vagy *succinum* elnevezést alkalmazták a borostyánra. A *succinum* szó fordul elő Iuvenalis és Martialis műveiben is, és ez lett később a forrása az 1676-ban megjelent, szintén 'borostyán' jelentésű újfrancia *succin* műszónak, valamint az olasz és a spanyol *succino*-nak is. Vele párhuzamosan létezik azonban a latinban a talán a borostyánkő átlátszó, áttetsző voltára utaló, feltehetőleg germán eredetű *glaesum* vagy *glesum*, amely Tacitusnál is előfordul.

2. A borostyánkő etimológiai néhány európai nyelvben

Ha azonban a borostyán fő lelőhelyén, a Balti-tenger környékén beszélt nyelveket vizsgáljuk, akkor a német *Bernstein*, a lengyel *bursztyn* vagy *jantar*, a svéd *bärnsten*, a litván *gintāras*, *gentāras*, a lett *dziņtars* és az orosz *янтарь* vagy a finn *meri-pilika*, voltaképpen 'tengeri gyanta' jelentésű elnevezéseket találjuk.

A lengyel *bursztyn* szó a német *Bernstein*-ből ered és közvetlenül a németből kerülhetett a lengyelbe, hiszen a borostyánkő az északnémet partokon is ismert és elterjedt volt. A német szó végső forrása azonban egyes véleményekkel szemben a közhiedelemmel ellentétben nem a *brennen* 'éget' ige (vö. *Brennstein* 'égetett kő', vö. Drosdowski 1989: 75), hanem inkább a svéd *bära* 'hord' lehet, a

svéd *bärnsten* eredetileg ugyanis 'hordott' értsd: 'a tenger hullámai által odahordott követ' jelent. A másik lengyel szó, a tulajdonképpen 'gyanta' jelentésű (és valószínűleg litván eredetű) *jantar*, amelynek töve azonos lehet az orosz², valamint a litván és a lett szóéval is (és talán a magyar³ *gyanta* szóval is összefüggésben áll, vö. Bárczi 1991: 101). Az oroszból való a cseh, a szlovák és a horvát nyelv *jantar* szava is (Bańkowski 2000: 98, Hadrovics – Nyomárkay 1996: 128), a szerb *ćelibar* vagy *čilibar* (Palich 1982: 118) – amelynek tövéről később szólunk – azonban török jövevényszó.

Lengyelországban a borostyán ma is az egyik legkedveltebb ajándék: a belőle készült legkülönbélebb tárgyakat és csodálatos, finom kidolgozású ékszereket szívesen vásárolják nemcsak maguk a lengyelek, de az országba ellátogató turisták is. Sebők Éva Lengyelországról szóló útikönyvében – amely jelenlegi, kissé méltatlan mellőzöttsége ellenére egyben értékes kultúrtörténeti beszámoló is – igen részletes leírást ad a borostyánról és annak a lengyel kultúrában betöltött szerepéről:

Et a nagy földrajzi térséget felölelő vidék [a Narew-folyó völgye (megj. tőlem)] valamikor a világ egyik legbőségeesebb borostyán-lelőhelye volt. Erre vezetett a híres borostyánút. S még közvetlenül a második világháború előtt is kosárszámra szedték az ún. osmanok, akiknek ez volt a foglalkozásuk. [...] A borostyán a lengyel élet részévé vált. A templomokban nem is oly rég – vagy talán még ma is – porrá őrölt borostyánt használtak füstölőnek. A népgyógyászat orvosságként ismeri: nyakban hordva óv a fejfájástól, nyavalyatöréstől, gyógyítja a szembajt, szemmelverés ellen is hasznos szernek tudták. [...] A kurpiai ember mai napi azt mondja az elhunytára, hogy „elment a borostyánt ásni”. Az első világháború alatt pedig pénz helyett használták sok

² A tisztázatlan etimológiájú orosz szót egyesek a litvánból eredeztetik, lehet azonban, hogy az átvétel iránya éppenséggel fordított volt, és a szó keleti szlávoktól került be a litván nyelvbe, tudnunk kell azonban, hogy egyik elképzelés sem számít igazoltnak (Csernych 1993 II.: 470-471).

³ Itt jegyezzük meg, hogy a *borostyán* szó a magyarban viszont délszláv eredetű, a szerb vagy a horvát *bršćan* átvétele.

helyen. [...] S hányféle van! A „csecsebecse” üvegszerűen átlátszó, a „mézes” színe a lépesmézet idézi, a „csontos” a sárgának egy halovány árnyalata, a „lángocska” pirosassárga, a „káposztás” finom fehér erezte miatt káposztalevéltre emlékeztet, a „saras” piszkosszürke növénymaradványokat rejt magában, de lehet meggyvörös, téglaszínű, citromsárga, barna, fehér, sőt – fekete is. Méretre pedig: saját szememmel láttam egy kétökölnyi példányt, [...] a madártojás nagyságú pedig nem is ritkaság. Közönséges lengyel neve: bursztyn [...] Ám a tengernél szép litván szóval jantarnak hívják – gyantar! [...] De hiszen – gyanta! Jantar nevű városka is van itt, a Borostyánparton (Sebők 1987: 298–299).

Amennyire persze a borostyán szerves része a lengyel kultúrának, legalább annyira hozzátartozik az orosz, valamint például a litván lingvoreáliákhoz is. A borostyánnal kapcsolatos orosz lingvoreáliákra vonatkozóan a már elmondottakon kívül itt most csupán a 100 m² alapterületű, hat méter magas, finom megmunkálású borostyánnal díszített pompás teremről, az ún. Borostyánszobáról (*Янтарная комната*) szólnunk röviden, amelyet a világ nyolcadik csodájának neveznek. A terem I. Frigyes porosz uralkodó ajándékeként került I. (Nagy) Péter cár birtokába 1716-ban, később II. Katalin cárnő alakított ki számára méltó helyet Cárskoje Szelo-i palotájában. A 20. századi történelem viharai azonban a Borostyánszobát sem kímélték: a második világháborúban a németek leszerelték és a szoba részeit ládába csomagolva Königsbergbe szállították, majd nyoma veszett, végül az oroszok 1979-ben döntöttek restaurálásáról. A munkálatok húsz éven át tartottak, s csak jelentős német segítséggel sikerült őket befejezni. 2003. május 31-e óta azonban a páratlan műemlék ismét megcsodálható eredeti helyén (Soproni 2008: 470).

A nyugat-európai nyelvek közül számos, a végső forrását tekintve arab eredetű *ámbr*a szó megfelelőit alkalmazza a borostyánra. Így tesz példának okáért az angol (*amber/ambergris*), a francia (*ambre (jaune/gris)*) és az olasz (*ambra (gialla/grigia)*) is (Hoad 1993: 13, Picoche 1994: 15). Miután ugyanis az ókorban oly sokra becsült

féldrágakő értéke a középkorban lecsökkent, és az iránta való európai érdeklődés alábbhagyott, a borostyánt a hispániai mórok fedezték fel újra, akiknél az apróra zúzott, égetett borostyánkő mint illatszer, illatosító lett kedvelt. Arab eredetű neve *anbar* (vö. spanyol *ámbar*) arra utal, hogy a borostyánkő illata egy cetfaj belének váladékából való, viaszszerű anyagra emlékeztette őket, amelyet illatszerként használtak. Végső soron erre vezethető vissza a borostyán oszmán török elnevezése, a *kehli(n)bar* is, amelynek azonban első eleme, a *kehle-* 'tetűt' jelent (kb. 'a tetűk viasza'). A török a forrása a román *chihlibar* vagy *chihlimbar* (vö. Andrianova – Michalcsi 1953: 155), az albán *gelibár*, a bolgár *кехлибар*, az újjörög *kechrimbári* és a fentebb már említett szerb *čelibar*, illetve *čilibar* szavaknak is (Bańkowski 2000: 98).

Összegzésként az mondható el, hogy a borostyánkő változatos elnevezései egyrészt annak előfordulási helyére (a tenger által partra hordott kő, tengeri kő), vagy külső jegyeire és egyéb (néhány esetben más anyagokhoz (pl. gyanta, viasz) hasonló tulajdonságaira, a színére, a csillogására, az állagára, az égetése során felszabaduló illatra (vö. világító kő, megdermedt lé, ámbra) vezethetők vissza. Az elnevezések egy része a borostyánt egyértelműen kőként azonosítja (erre utalnak a 'kő' elemet explicite is tartalmazó német *Bernstein* vagy svéd *bärnsten* szavak, míg egy másik részük (pl. a latin *succinum* vagy a litván *gintāras* és az orosz *янтарь* szavak) inkább arra utalnak, hogy a borostyán egykor – „a fa levéhez”, a gyantához hasonlóan – folyékony állagú volt.

A borostyánkő egykori kiemelt megbecsültsége jól párhuzamba állítható ókori görög nevének mitologikus vonatkozásokkal is bíró emelkedettségével, míg más, „prózaibb” jellegű elnevezései (pl. „gyanta” – mert a színe a gyantáéra emlékeztet, „tengeri gyanta” – mert a tenger hordja partra és ősi fenyők megkövesedett gyantája, „ámbra” – mert égetéskor felszabaduló illata egy cethalfaj beléből nyert viaszos váladék illatára emlékeztet) pedig a kő egyéb tulajdonságainak előtérbe kerülésével, hasznosításával alakultak ki.

Felhasznált irodalom

- Andrianova – Michalcsi – Андрианова Б. А. – Михальчи Д. Е. (eds.) 1953. *Румынско-русский словарь*. Москва. Государственное Издательство Иностраннных и Национальных Словарей.
- Bañkowski A. 2000. *Etymologiczny słownik języka polskiego*. T. 1. A–K. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bárczi G. 1991. *Magyar szófejtő szótár*. 2. kiadás, Budapest. Trezor Kiadó.
- Csernych – Черных, П. Я. 1993. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. т. II. Москва. «Русский язык».
- Davies N. 2002. *Európa története*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Drosdowski, G. 1989. *Das Herkunftswörterbuch. Etymologie der deutschen Sprache*. Duden 7. Mann-heim/Leipzig/Wien/Zürich. Dudenverlag
- Györkösy A. 1984. *Latin-magyar szótár*. 8. kiadás, Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Hadrovics L. – Nyomárkay I. 1996. *Horvát-magyar kisszótár/Hrvatsko-madžarski rječnik*. Budapest. Akadémiai Kiadó
- Hoad T. F. 1993. *English Etymology*. Oxford – New York. Oxford University Press.
- MÉK – *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Csábi Sz. (ed.) 2003, 2. kiadás, Budapest. Akadémiai Kiadó.
- MNYÉSZ – *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára*. Bárczi G. – Országh L. (eds.) 3. kiadás., Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Palich E. 1982. *Magyar-szerbhorvát kézisótár*. 3. kiadás, Budapest. Terra.
- Picoche J. 1994. *Dictionnaire Étymologique du Français*. Paris. Le Robert.
- Sebők É. 1978. *Lengyel teakeverék*. Budapest. Gondolat.
- Soproni A. 2008. *Orosz kulturális szótár*. Budapest. Corvina.